

CHILI

Leren van de
co-creatieve
ontwerppraktijk
in Chili

2020

Hanneke Stenfert

CHILI

Leren van de
co-creatieve
ontwerppraktijk
in Chili

2020

En el humo veo irse los susurros
de las calles lejanas
confundidas en el misterio
de la neblina
me parece un contrasueño
la ciudad

In walmende dampen vervaagt het gefluister
van verafgelegen straten
verward door dit raadsel
dat opstijgt uit de nevel
schijnt mij een bange droom
de stad

*Uit: Parece un contrasueño la ciudad, van de
Chileense dichter Elicura Chihuailaf*

Vertaling: Willem Smit

Leren van de co-creatieve ontwerppraktijk in Chili

Zonder te weten dat de wereld enkele weken later op slot zou gaan door een pandemie, reisde ik in februari en maart 2020 door Chili. Een land dat ik nauwelijks kende, maar waar ik al lang nieuwsgierig naar was. Als jonge student was ik gefascineerd geraakt door de ‘halve huizen’ van het Chileense ontwerpbureau Elemental, waar bewoners letterlijk de andere helft van hun woning bouwen en zo met minimale middelen meer ruimte creëren. Dit raakte mij; zo zou ik willen ontwerpen: ontwerpen om ruimte te scheppen waar mensen op hun beurt weer nieuwe waarde aan toe kunnen voegen.

Als mede-oprichter van het co-creatieve ontwerpbureau Open Kaart ervaar ik inmiddels dagelijks hoe het is om niet alleen voor, maar ook met mensen te ontwerpen. Met het winnen van de Marina van Dammebeurs kreeg ik de mogelijkheid deze praktijk internationaal te onderzoeken. Ter inspiratie, om van te leren en om het netwerk van co-creatieve ontwerpers te versterken. Met Chili en Elemental onmiskenbaar als eerste bestemming.

Want wat leert Chili ons over co-creatie? Ik reisde door het land om hier antwoord op te vinden. Ik bezocht projecten en sprak met mensen die zich inzetten voor een betere leefomgeving voor en met bewoners.

Dat is nodig. Veel Chilenen leven in sloppenwijken, op een stuk land dat niet in hun bezit is, zonder stromend water of riolering. Overheidsprogramma's hebben de afgelopen decennia veel van deze informele *campamentos* een nieuwe plek gegeven. De kwantiteit van de gerealiseerde nieuwe wijken is indrukwekkend; de kwaliteit laat te wensen over.

In deze uitgave lees je hoe Chili bouwt voor de armen. Wat dit brengt, maar ook tot welke nieuwe problemen dit leidt. Problemen waar ontwerpers antwoorden op zoeken door bewoners onderdeel te maken van het ontwerpen en bouwen van hun leefomgeving.

Hanneke Stenfert

• Santiago

Een huis voor een beter leven?

Chili heeft zich de afgelopen decennia ontwikkeld tot het rijkste land van Zuid-Amerika. De kloof tussen arm en rijk is echter groot. Veel Chilenen verdienen weinig, terwijl het leven duur is. Slechts een klein deel van de bevolking profiteert van de toegenomen welvaart. De onvrede hierover kreeg het najaar van 2019 wereldwijd een gezicht, toen Chilenen massaal de straat op gingen nadat de overheid een prijsverhoging van de metrokaartjes aankondigde. En ook de maanden erna verzamelden Chilenen zich elke vrijdag op allerlei plekken in het land om te protesteren tegen de ongelijkheid.

De stad als spiegel van de Chileense maatschappij
Deze ongelijkheid is letterlijk zichtbaar in de Chileense hoofdstad Santiago. Ik reis naar cerro Renca, een heuvel aan de rand van de stad, vanwaar je uitkijkt over de uitgestrekte bebouwing van de stad. Onder me zie ik sloppenwijken, een lappendeken van golfplaten en stoffige straten. Aan de horizon glinsteren moderne wolkenkrabbers in de zon. In één blik is duidelijk dat bewoners aan de voet van de heuvel een ander Santiago kennen dan de inwoners van de wijken in de verte.

De stad is verdeeld in arm en rijk. Ana Sugranyes, die sinds de jaren negentig in Santiago woont en veertig jaar onderzoek deed naar huisvestingsbeleid in Zuid-Amerika, vertelt hoe dit onderscheid in de jaren zeventig en tachtig systematisch werd versterkt. “Ten tijde van het regime van dictator Pinochet werden gemeenschappen die zich bij gebrek aan andere opties

De minst welvarende families krijgen een woning als gift in eigendom; een opening naar een beter leven

Incrementele woningbouw, Elemental
Renca, Santiago

illegaal op braakliggende terreinen hadden gevestigd één voor één uit de welvarende gebieden ontruimd.” De inwoners van deze sloppenwijken werden gedwongen te verhuizen naar de randen van de stad. De vrijgekomen -waardevolle- gronden werden ontwikkeld tot luxe appartementengebouwen, kantorencomplexen en woontorens; plekken waar de welvaart kon groeien. “Ook na de dictatuur is dit grondbeleid (of het gebrek hieraan) nauwelijks gewijzigd.”

Grootschalige subsidies voor betere woningen

Aan de randen van de stad verslechterden de leefomstandigheden. In tegenstelling tot waar de neoliberale overheid op had gehoopt, bood de markt geen oplossingen voor het gebrek aan goede huisvesting voor de armste doelgroepen, zo legt Sugranyes uit. Er werd een fors subsidieprogramma in het leven geroepen, dat tot op de dag van vandaag min of meer ongewijzigd functioneert. De overheid biedt een vaste financiële bijdrage voor de bouw van een woning voor een arm gezin. Deze bijdrage geeft bouwbedrijven de impuls wél voor de minst welvarenden te bouwen. De families krijgen de woningen die de markt aanbiedt vervolgens in eigendom, grotendeels als gift; als opening naar een beter leven.

Kwantiteit, maar ook kwaliteit?

Het is de overheid in samenwerking met de markt op deze manier gelukt de afgelopen decennia een enorm aantal mensen een solide dak boven hun hoofd te bieden. Een schoolvoorbeeld van succesvol sociaal beleid, zo werden de subsidieprogramma's wereldwijd geroemd. En inderdaad, de kwantiteit is indrukwekkend. Maar achter de cijfers schuilt de vraag in hoeverre de woningen daadwerkelijk aansluiten bij wat bewoners nodig hebben.

Gebrek aan ruimte en kwaliteit

Het budget waarvoor de woning gerealiseerd moet worden, is beperkt. Niet genoeg voor de aankoop van land en een woning veel groter dan een studio. Dit dwingt tot keuzes. In het aanbod wordt daarom ingeleverd op vierkante meters en kwaliteit van de uitvoering. De woningen die de markt biedt zijn zo'n 18 tot 40 m² groot. Te klein voor de families die er wonen en in de loop van de jaren vaak groeien. Ouders, kinderen, aangetrouwde familieleden en kleinkinderen delen één woning. Twee slaapkamers gedeeld door tien personen is geen uitzondering.

Om meer ruimte te creëren, bouwen families hun standaardwoning uit, waar het ook maar

Om meer ruimte te creëren, bouwen families hun standaardwoning uit, waar het ook maar kan -of eigenlijk niet kan

Het huisvestingsbeleid houdt
de armoede in stand. De
patiënt gaat niet
dood, maar wordt ook
niet genezen

Ana Sugranyes
huisvestingsexpert en
mensenrechtenactivist

Ana Sugranyes is huisvestingsexpert en mensenrechtenactivist. De van oorsprong Catalaanse werkte in de jaren 70 en 80 bij de Nederlandse hulporganisatie Cebemo (nu Cordaid), promoveerde aan de TU Delft en woont sinds de jaren 90 in Providencia, Santiago. Ze houdt zich bezig met sociaal huisvestingsbeleid in Zuid-Amerika, waarin mensenrechten centraal staan.

Over bewonersparticipatie in de ontwikkeling van sociale huisvesting is ze kritisch. "Participatie is vaak te veel top down; bedacht vanuit kantoren; los van de realiteit. Het gaat er niet om mét mensen te werken, het moet vanuit de mensen komen." Ze ziet hier goede voorbeelden van in Valparaíso en ook in Antofagasta, waar een collectieve aanpak in plaats van een individuele aanpak wordt gekozen en vanuit de behoeften van de gemeenschap aan verbetering van de wijk en de stad wordt gewerkt. Maar dit is niet genoeg. "Chilenen zijn zo'n individualistische maatschappij gewend, dat ze de waarde van *commons* simpelweg niet kennen." Er is meer dan participatie nodig om de levens van de minst welvarende Chilenen te verbeteren. "Projecten -goedbedoeld- zijn vaak gericht op het optimaliseren van het huidige huisvestingsbeleid, waarmee stigmatisering van armoede blijft bestaan." Er is een systeemverandering nodig. "Er is grondbeleid vanuit de overheid nodig dat ten grondslag ligt aan het huisvestingsbeleid, zodat niet enkel de markt de inrichting van de stad bepaalt. En in de grondwet moet ruimte komen voor niet alleen civiele rechten -die het individu en de markt beschermen- maar ook sociale en culturele aspecten, waar gemeenschappelijke waarden onderdeel van zijn."

kan -of eigenlijk niet kan. De volgebouwde patio's, voortuinen, balkons en daken zorgen voor ondermaatse toevoer van frisse lucht, gebrek aan daglicht en onveilige constructies.

Gebrek aan sociale mobiliteit

Ook wordt ingeleverd op locatie. De woningen worden op plekken gebouwd waar de grondprijzen laag zijn, aan de (al arme) randen van de stad. Bewoners moeten lang reizen -met bijbehorende kosten- om naar hun werk te gaan en voorzieningen zijn vaak ver weg. Ook ontbreken sociale structuren in deze nieuwe wijken, zeker als families van een andere plek in de stad komen. Netwerken als die van alleenstaande moeders die gezamenlijk op elkaars kinderen passen om te kunnen werken, worden doorbroken.

Zo houdt het subsidiebeleid feitelijk de armoede in stand. Er is sprake van de institutionalisering van armoede. Of zoals Sugranyes het zegt: "de patiënt gaat niet dood, maar wordt ook niet genezen".

Experimenten voor verandering

Verschillende maatschappelijke organisaties en ontwerpers proberen verandering te brengen in de gebrekkige woningkwaliteit en de leefomstandigheden van de armste Chilenen. Ze zoeken naar mogelijkheden meer kwaliteit te realiseren en beter aan te sluiten bij wat bewoners nodig hebben.

Elemental is een van deze ontwerp bureaus. De beelden van hun ontwerp voor de wijk Quinta Monroy, waarmee 100 families uit een campamento in de noordelijke kustplaats Iquique een nieuwe woning kregen, gingen destijds de (architecten-)wereld over. Dit project maakte ook mij nieuwsgierig. Ik zocht Elemental op in Santiago en sprak met partner Víctor Oddó en architect Cristián Martínez over hun ‘incrementele’ woningbouwprojecten.

Incrementele woningbouw: beter een goed half huis, dan één matig huis

Het concept van deze woningen is even simpel als aantrekkelijk: in plaats van een kleine woning met lage kwaliteit wordt het beschikbare subsidiebudget gebruikt om de helft van een goede woning te bouwen. Want: beter een goed half huis, dan een klein en matig heel huis.

De gebouwde helft bevat de onderdelen die families moeilijker zelf kunnen bouwen: de trap, de keuken, de badkamer en ruimte voor de bijbehorende verticale leidingen.

De andere helft laat -letterlijk- ruimte open die bewoners zelf kunnen invullen. Met kleine investeringen, op een moment dat uitbreiding

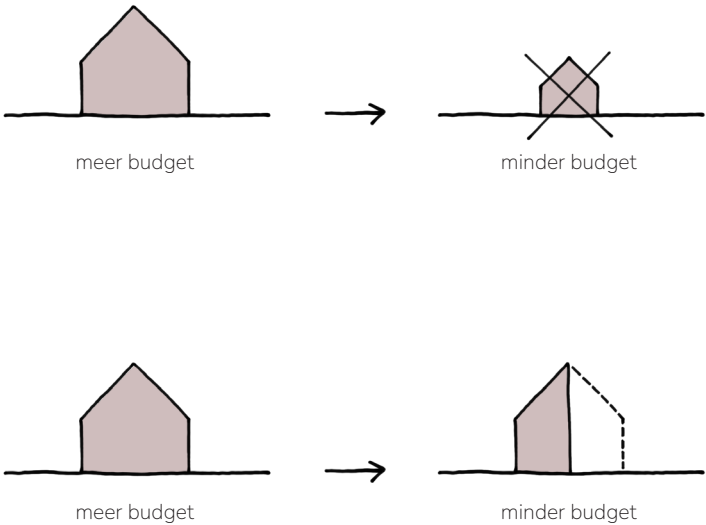
nodig is of het hen (financieel) uitkomt. De dragende constructieve onderdelen zoals vloerbalken zijn hiervoor al aanwezig. De afmetingen zijn nauwkeurig afgestemd op de standaardmaten van multiplex panelen en ander veelgebruikt bouw materiaal, om de constructieve veiligheid van de uitbreidingen zo veel mogelijk te faciliteren.

Met inzet van de zelfbouwcapaciteiten van bewoners groeit het halve huis uit tot een passend thuis. Zelfbouwcapaciteiten die sterk worden geassocieerd met zaken als illegale sloppenwijken, armoede en sociale problemen zijn hier niet deel van het probleem, maar sleutel tot de oplossing.

Een huis voor een beter leven?

In Iquique en ook in Renca, Santiago, was het hierdoor mogelijk dat bewoners op dezelfde plek konden blijven wonen. Sociale netwerken bleven bestaan en de toegang tot werk en voorzieningen behouden. Voor het geld waarmee de families anders een kleine woning zouden krijgen, zijn ze bovendien in het bezit van een huis met de potentie uit te groeien tot de grootte van een middenklassewoning.

Het concept wordt echter niet zonder meer omarmd, zo vertelt Oddó. Er is een heel aantal projecten dat Elemental op deze manier gebouwd heeft, maar deze aantallen vallen in het niet bij de enorme woningproductie die Chili kent. Martínez legt uit dat de overheid de criteria van de woningen bepaalt en een puntensysteem hanteert bij het beoordelen van projectvoorstellen. Er wordt waarde toegekend aan de hoeveelheid kamers en de oppervlakte,

In plaats van een kleine woning met lage kwaliteit wordt het beschikbare budget gebruikt om de helft van een goede woning te bouwen. Want: beter een goed half huis, dan een matig heel huis

Zelfbouw -geassocieerd met illegaliteit en armoede- is niet langer deel van het probleem, maar sleutel tot de oplossing

Elemental Víctor Oddó Cristián Martínez

maar niet aan de mogelijkheid tot uitbreiding en de potentiële groei van de woning. De markt pikt het concept niet op.

Ook bewoners staan niet gelijk te juichen. “De onafgewerkte, halve woningen worden vaak als lelijk gezien”, vertelt Oddó. Martínez vult aan: “Bewoners hebben de voorkeur voor een glimmend afgewerkte variant, zoals ze op reclameborden – met een lachend, blond gezin ervoor – te zien zijn.”

Víctor Oddó is architect en partner bij Elemental, dat in 2001 als ‘do tank’ werd opgericht door Andrés Iacobelli, Pablo Allard en Alejandro Aravena. Het architectenbureau zoekt naar woningontwerpen die de situatie van de minst welvarenden verbetert. Aravena ontving in 2016 de Pritzker Architectuurprijs voor dit werk.

Betrokkenheid van bewoners was voor architectenbureau Elemental in eerste instantie een moetje, vertelt Oddó. “We moesten iets met participatie doen” zegt hij over Iquique, het eerste ‘incrementele’ woningbouwproject dat het ontwerpbureau deed, in opdracht van het ministerie van huisvesting (zie foto’s links). In gesprek met de inwoners van Iquique veranderde deze houding. “We ontdekten dat veel van onze aannames als ontwerpers niet klopten in de praktijk.” De noodzaak van betrokkenheid van bewoners werd daarmee haarscherp. Ook dit werd een ontwerpogave: “We ontwierpen niet alleen woningen, maar begonnen ook een co-creatief proces te ontwerpen.”

In dit proces wordt zowel het ontwerp van de ‘eerste helft’ van de woning als de voorbereiding van de ‘tweede helft’ met bewoners gedaan, legt collega-architect Cristián Martínez uit. “Want de eerste helft moet zo zorgvuldig en precies in elkaar zitten, dat bewoners er vervolgens geïnformeerd, maar vrij op voort kunnen bouwen zonder dat de kwaliteiten van het ontwerp verloren gaan.” Hij citeert Aravena: “Architecten werken vaak onder het motto *less is more*. Wij streven bij Elemental naar *more or less*.” (Foto’s: ArchDaily)

Co-creatie uit noodzaak

Met de ‘halve’ huizen van het Chileense ontwerpbureau Elemental krijgt co-creatie letterlijk vorm: de architect ontwerpt de ene helft, bewoners ontwerpen en bouwen de andere helft. Deze ontwerpbenadering maakt met beperkt budget meer mogelijk. Wat levert dit op in de praktijk?

Ik bezoek Villa Verde, waar ruim 450 van deze halve huizen zijn gebouwd. De wijk ligt aan de rand van Constitución, een kuststadje dat in 2010 werd getroffen door een tsunami. Inwoners die hun woning verloren, kregen in Villa Verde een nieuwe plek. Zeven jaar na oplevering ga ik langs bij Pablo en Patricia, die me laten zien hoe zij hun halve huis hebben uitgebreid tot een passend thuis.

Villa Verde: een nieuwe plek voor thuisloze inwoners

In de vroege uren van 27 februari 2010 werd Chili getroffen door één van de zwaarste aardbevingen ooit. Voor Constitución, gelegen aan de monding van de Maule rivier, kwam de grootste klap echter vlak na de beving. Vanuit de Stille Oceaan rolde een tsunami de riviermonding binnen. Grote delen van de stad werden weggespoeld. Het zwaarst getroffen werden de bewoners in de buurten aan de waterkant.

Met een noodvaart werd de wederopbouw van Constitución in gang gezet. Moest er opnieuw gebouwd worden aan de rivier? Een complexe discussie volgde,

Voor de getroffen inwoners van Constitución werd een nieuwe woonplek gezocht, hoger in de heuvels. De woningen worden ontworpen als halve huizen, die later door bewoners zelf uitgebreid worden

Elementaire woningbouw, Elemental
Villa Verde, Constitución

met bewoners die zich daar zowel legaal als illegaal hadden gevestigd; met vissers die afhankelijk zijn van de nabijheid van de rivier; met rijkere inwoners die hun toplocatie aan het water niet zomaar wilden opgeven. Er werd gestemd en gekozen om het weggevaagde deel tot park te maken. Een park met bomen die de eerste klap van een toekomstige tsunami kunnen opvangen. Voor de thuisloze inwoners van Constitución werd een nieuwe plek gezocht, hoger in de heuvels.

Hier start de ontwikkeling van Villa Verde. Ontwerpbureau Elemental maakt het ontwerp voor de ruim 450 woningen. Ze kiezen voor een ‘incrementele’ aanpak: de woningen worden ontworpen als halve huizen, die later door bewoners zelf uitgebreid kunnen worden.

Op bezoek bij Pablo en Patricia

Ik ga op bezoek bij Pablo en Patricia, bewoners van één van de woningen in de wijk. Als ik de juiste straat in loop, staan ze me al zwaaiend op te wachten voor hun huis. Pablo was voorzitter van één van de vijf gemeenschappen waarin de wijk verdeeld was tijdens de ontwikkeling van de wijk. Hij vertelt hoe hij betrokken was bij het organiseren van bijeenkomsten waar de toekomstige bewoners werden meegenomen in de plannen voor hun nieuwe woning. “Wat is de optimale grootte van de patio? Wat is de beste plek voor de keuken? Regelmatig werd er gestemd over ontwerpvoorstellen en prioriteiten.” Want met beperkte middelen moet gekozen worden. Wat hoort bij de ‘eerste helft’ en wat kan later door bewoners zelf aangeschaft of gebouwd worden?

De monding van de Maule rivier
waar in 2010 een tsunami binnen rolde

Patricia en Pablo bewoners van Villa Verde

Gedeelde inspanning en zeggenschap

De uitwerking van de eerste helft is het domein van de architect. Elemental consulteert de toekomstige bewoners om hun behoeften zo helder mogelijk op tafel te krijgen. “Als een arts die de juiste diagnose probeert te stellen”, beschrijft Elemental-partner en architect Víctor Oddó wanneer ik ter voorbereiding op mijn bezoek aan hun vergadertafel in Santiago zit. “Ontwerpvoorstellen bieden oplossingen voor deze diagnose.” Het ontwerp wordt vervolgens tot op de millimeter uitgedacht om zo efficiënt mogelijk met het beschikbare bouwbudget om te gaan en veilige, kwalitatieve uitbreidingen te faciliteren. “Het raamwerk moet zo helder zijn, dat bewoners er eigenlijk alles mee kunnen doen en dat het dan nog steeds werkt en staat.”

Voor de tweede helft van de woning zijn de rollen omgedraaid. Bewoners hebben de regie in handen en de architecten zijn beschikbaar om mee te denken. Oddó: “Je kunt in deze fase als architect verleiden met je eigen suggesties, maar bewoners hebben het laatste woord.”

Een groeiend huis

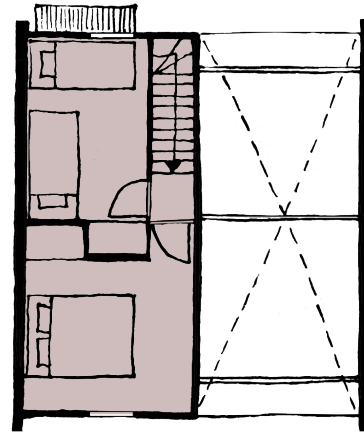
Ook Pablo en Patricia bouwden hun huis na oplevering uit. Beneden leverde dit ruimte voor een zithoek en een eettafel op. De oorspronkelijke voordeur werd de doorgang van woonkamer naar keuken. Naast de eenvoudige keuken bevindt zich de badkamer, inclusief toilet. De wasmachine was eigenlijk bedacht tussen toilet en douche, maar dat vond Patricia niet praktisch. Ze hebben een klein hoekje van de badkamer afgesnoept, om de wasmachine een plek in de keuken te kunnen geven.

Bovenaan de trap hebben Pablo en Patricia een bergruimte gemaakt. De ruimte heeft alle aansluitingen om er een kleine badkamer met douche van te maken, maar in de praktijk bleek de ruimte harder nodig om spullen in kwijt te kunnen. Er hangt was, er staan extra stoelen en dozen met speelgoed voor de kleinkinderen. Een stukje van de ruimte is bij de slaapkamer getrokken als inbouwkast; net als de inbouwkasten in het eerst gebouwde deel.

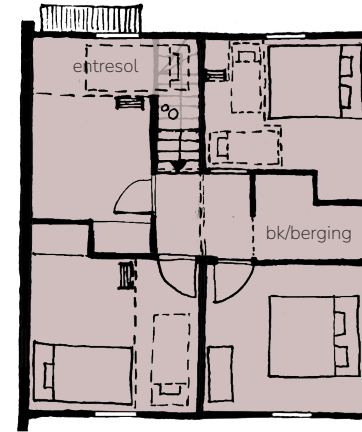
Op de verdieping heeft de uitbreiding verder twee extra slaapkamers opgeleverd, die Patricia me één voor één laat zien. Ze hebben vier kinderen, die inmiddels niet meer thuis wonen, maar nog regelmatig langskomen inclusief kleinkinderen. In drie van de vier slaapkamers hebben ze een klein entresol onder de schuine kap gemaakt, met ruimte voor extra slaapplekken. Eén slaapkamer kan op deze manier dienst doen als strijk- en speelkamer. Patricia laat me een trappetje opklimmen, zodat ik kan zien dat zelfs de ruimte boven de trap is benut als opbergplek die vanaf het entresol bereikbaar is.

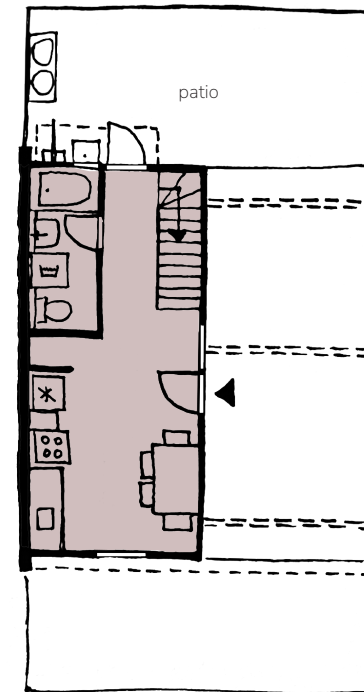
Entresols onder de schuine kap
geven ruimte voor nog eens drie
slaapplekken; alle ruimte is benut

verdieping
voor uitbreiding

verdieping
na uitbreiding

begane grond
voor uitbreiding

begane grond
na uitbreiding

Er is slim gebruik gemaakt van de ruimte die er is. Niet in grote gebaren, maar met eenvoudige ingrepen die het verschil maken in het dagelijks leven.

Kleine ingrepen, groot verschil voor het alledaagse gebruik

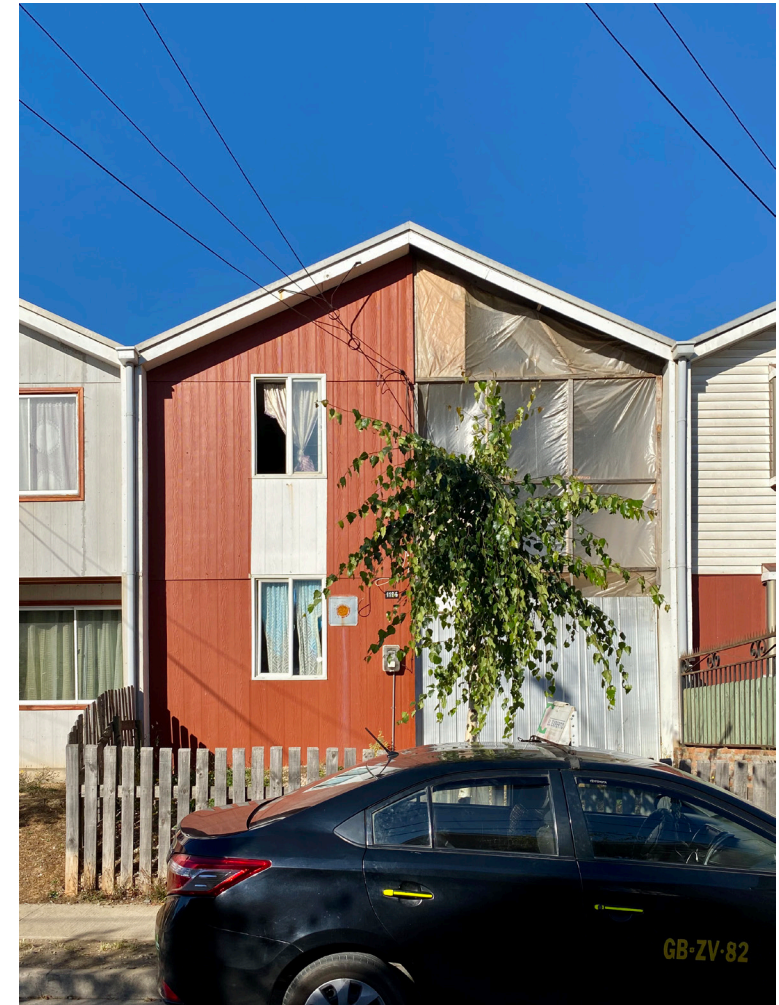
Ik zie hoe zorgvuldig Pablo en Patricia hun woning hebben uitgebreid en afgemaakt en hoe eigen de woning daarmee voor ze is geworden. Pablo benadrukt meerdere keren met trots dat de woning is verdubbeld in oppervlakte door de uitbreiding. Ze hebben slim gebruik gemaakt van de ruimte die er is. Niet in grote gebaren, maar met eenvoudige ingrepen die het verschil maken in hun dagelijks leven.

Gebruik én identiteit

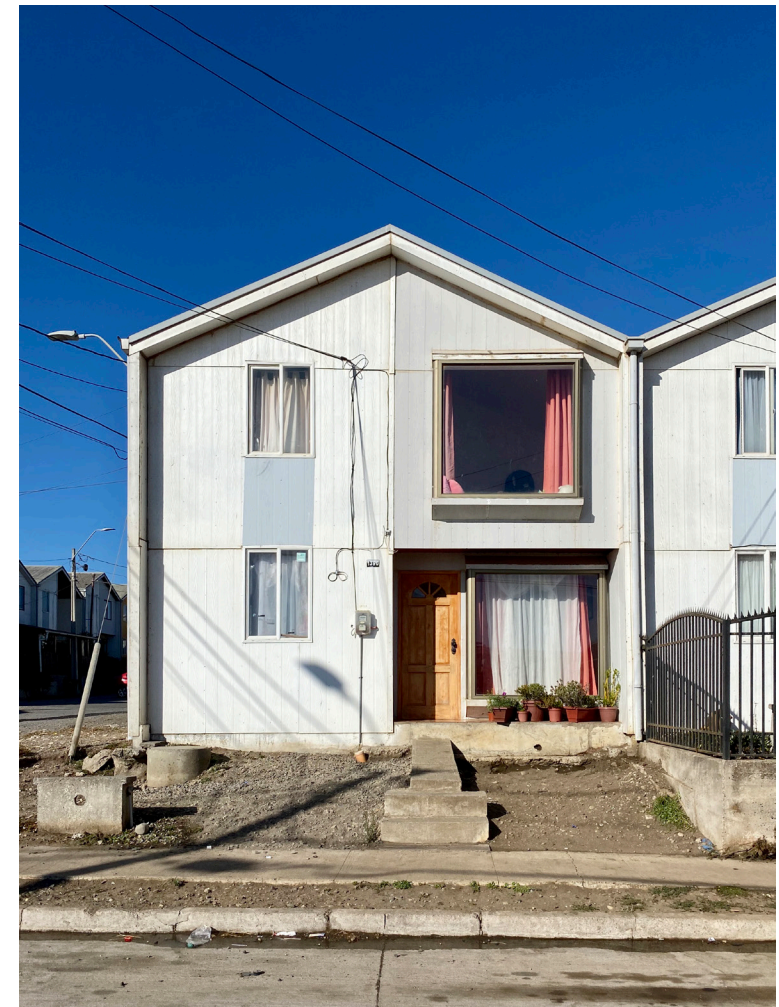
Zeven jaar na oplevering zijn de meeste woningen door bewoners als Pablo en Patricia op eigen wijze ingevuld. De één heeft een winkeltje voor de deur; de ander een overdekte plek voor het sleutelen aan auto's of het ophangen van de was. Opvallend is dat aanpassingen en investeringen lang niet altijd over gebruiksmogelijkheden of functionaliteit lijken te gaan. Ik zie nieuwe -meer frivole- raamkozijnen, decoratieve elementen en opnieuw beklede gevels met steenstrips of hout. Het afmaken van de halve huizen biedt óók ruimte voor persoonlijke smaak en identiteit.

Product = proces

Bewoners hebben de ruimte hun woning naar eigen hand te zetten, zichtbaar in de straten van Villa Verde. De waarde van het concept van incrementele woningbouw zit daarmee niet alleen in de fysieke verdeling in twee helften. Het gaat ook -of juist- om het delen van de zeggenschap. Het maken van een huis wordt een gedeelde inspanning die niet ophoudt bij oplevering door de aannemer. De woning is geen kant-en-klaar product, maar iets dat in de tijd ontstaat.

Meer dan een verzameling woningen

Chili produceert grote aantallen woningen voor haar armere inwoners. Vele gezinnen kregen zo een dak boven hun hoofd en een nieuwe plek in de stad. De nieuwe buurten laten zich makkelijk herkennen; de straten met repeterende huizen staan in contrast met de chaotische aanblik van de zelfgebouwde onderkomens. Een reeks nieuwe woningen maakt echter nog geen prettige wijk.

Wat betekenen de straat en de buurt voor bewoners van deze sociale nieuwbouwwijken? Het aanbod van de markt, maar ook de gedeelde inspanningen in het concept van incrementele woningbouw, richten zich voornamelijk op de woning. Bewoners komen bijeen als gemeenschap, maar worden als individuele bewoner aangesproken. Wat is de plek van gemeenschappelijke kwaliteiten en waarden in de Chileense huisvestingspraktijk?

Erfenis van de dictatuur I:

het ontbreken van een collectief perspectief

De neoliberale koers die het land sinds de staatsgreep van Pinochet in de jaren 70 vaart, drukt een stempel op het kijken naar de stad, de wijk en de buurt. Individuele rechten en vrijheden, die de overheid beperken in haar ingrijpen, vormen de basis van de Chileense grondwet. Ook na het vallen van de dictatuur is hier weinig aan veranderd.

Het neoliberale Chileense systeem geeft weinig basis voor het bouwen aan kwaliteiten die de individuele woning overstijgen

De grondwet geeft hiermee alle ruimte aan de markt. Het bouwen van nieuwe buurten is gericht op het stimuleren van de woningproductie door bouwbedrijven. Er is hiermee weinig basis voor het werken aan kwaliteiten die de individuele woning overstijgen. Terwijl deze kwaliteiten bij uitstek van belang zijn voor de buurt. Een verzameling woningen is niet vanzelfsprekend een prettige leefomgeving.

Van gevangenis naar cultureel centrum

De bewoners van cerro Cárcel in de havenstad Valparaíso bundelden daarom hun krachten toen de gevangenis in het hart van de wijk leeg kwam te staan. De vlakke, open plek in de verder rotsige, heuvelachtige omgeving was aantrekkelijk voor ontwikkelaars en vastgoedondernemers, die in de rij stonden om er te bouwen. Bewoners, waaronder veel lokale kunstenaars en creatievelingen, hebben er echter voor gestreden het gevangenisterrein als publieke ruimte te behouden, maar nu open

voor iedereen.

De buurt moest 10 jaar volhouden, maar uiteindelijk ging het stadsbestuur overstag. De plek waar eens politieke gevangenen vastgehouden werden, werd verbouwd tot cultureel centrum waar muziek- en schilderlessen gegeven kunnen worden en creatieve bedrijfjes een werkplek kunnen vinden. Het terrein tussen de gebouwen werd een park; nu een van de schaarse groene plekken in de stad.

Erfenis van de dictatuur II:

afgebroken sociale structuren

De bewoners rondom de gevangenis in Valparaíso waren in staat zich te organiseren en het verschil te maken. Dit is echter niet vanzelfsprekend in Chili. Want naast de politieke erfenis van de dictatuur, is ook de culturele erfenis nog voelbaar. “In een dictatuur is het ieder voor zich”, zo vertelt Cristina Carrio, architect bij Techo. Carrio is verantwoordelijk voor de samenwerking met bewoners, die bij de projecten van Techo altijd uitgangspunt is.

De bewoners van Valparaíso hebben ervoor gestreden het gevangenisterrein als publieke ruimte te behouden; nu open voor iedereen

Het is van belang sociale
samenhang te herstellen,
om bewoners te laten
ervaren dat ze samen
sterker staan

Techo Cristina Carrio

De Spaanse Cristina Carrio verhuisde in 2010 naar Santiago en werkt inmiddels zes jaar bij Techo. Techo, dat letterlijk dak betekent, is zowel een ontwerp bureau als een vrijwilligersorganisatie. Techo is gericht op verbetering van sloppenwijken, door empowerment, het versterken van leiderschap, onderwijs over burgerschap, educatie over klimaat en milieu en activiteiten voor kinderen. Dit programma wordt gedraaid door een grote groep vrijwilligers, begeleid vanuit Techo. Daarnaast heeft Techo een professionele tak, die sociale huisvesting ontwikkelt. De vraag naar nieuwe sociale huisvesting komt voort uit het werk dat de vrijwilligers doen. Als een gemeenschap aangeeft voor nieuwe huisvesting te willen gaan, pakt de ontwerptak van Techo dit op.

Carrio werkt aan het verbeteren van de samenwerking met bewoners. Onderdeel hiervan is de selectie van gemeenschappen. “Voordat we met nieuwe huisvesting aan de slag gaan, onderzoeken we zorgvuldig of er daadwerkelijk behoefte en motivatie onder bewoners is hiermee aan de slag te gaan.” Ervaringen uit het verleden hebben geleerd dat deze motivatie noodzakelijk is. “We hebben meegemaakt dat bewoners vooral achterover leunden en afwachtten totdat het voor hen geregeld werd. Maar zonder actieve betrokkenheid van bewoners lukt het niet de kwaliteit te leveren die we graag willen leveren.”

Techo spant zich in om het standaard woningontwerp voor sociale huisvesting -dat van de woestijn in het noorden tot de koude regio's in het zuiden van Chili wordt toegepast- aan te passen en woningen te ontwikkelen die beter aansluiten bij het lokale klimaat en de lokale cultuur. “Voor dit maatwerk is inbreng van bewoners essentieel.” Het mes van participatie snijdt daarmee aan twee kanten: het versterkt sociale samenhang en levert een beter passende woonomgeving op.

“Sociale structuren in buurten, wijken en steden zijn afgebroken en tot op de dag van vandaag lang niet altijd weer hersteld.”

Co-creatie voor herstel van sociale structuren

Techo is een maatschappelijke organisatie die werkt aan de verbetering van sloppenwijken, *campamentos*. Techo – ‘dak’ in het Spaans – doet dit met een team van ontwerpers, juristen en sociaal werkers. “Juist in de *campamentos* is het van belang de sociale samenhang te herstellen”, geeft Carrio aan. “Om bewoners te laten ervaren dat ze samen sterker staan.” Co-creatie wordt daarom niet alleen ingezet behoeften in beeld te krijgen, maar ook om bewoners te leren dat ze gezamenlijk impact kunnen hebben op hun leefomgeving.

Aan de slag met de buurt

Techo gaat hiervoor met bewoners in gesprek rondom een grote plattegrond van hun buurt, de *mapeo participativo*. Wie werkt aan huis? Waar gaan je kinderen naartoe als je buitenshuis werkt? Waar spelen de kinderen? Hoe vaak kom je buiten de wijk? Bewoners vertellen hoe hun leven in de wijk eruit ziet. Carrio: “Aan de hand van deze alledaagse verhalen worden relaties binnen de buurt en rondom de buurt in beeld gebracht, als input voor verbeteringen.”

Ook stelt Techo de vraag: wat zie je als je buurt? Zien bewoners zichzelf vooral als *campamento*-bewoner of ook onderdeel van een groter deel van de stad? Horen ze erbij? Dit is belangrijk input voor ruimtelijke ingrepen, maar juist ook voor het sociale programma dat altijd naast de fysieke verbetering plaatsvindt. De sociale programma's richten zich o.a. op het versterken van lokaal leiderschap en burgerschap.

De publieke ruimte als speelveld

Waar Techo zich met name richt op woonwijken, gebruikt ontwerp bureau Ciudad Emergente de publieke ruimte om een meer leefbare stad te maken. “Woon je aan een drukke straat en is er geen plek om over te steken? Dan kun wachten tot de overheid iets doet en verzuchten dat er toch nooit iets zal veranderen. Of je pakt een roller en verft een aantal strepen op de weg”, illustreert medeoprichter Javier Vergara Petrescu. “Eenvoudige, goedkope interventies als deze maken grotere vraagstukken zichtbaar en oplossingen voorstelbaar. Het zet partijen in beweging samen te werken en mee te doen. We bieden bewoners de ervaring, maar ook de vaardigheden en instrumenten om op deze manier hun leefomgeving te verbeteren.”

Zo was Ciudad Emergente actief in de noordelijke stad Antofagasta, waar een open plek tussen twee heuvels als illegale afvalstortplaats werd gebruikt. Verschillende activiteiten maakten dat inwoners én lokale overheden een ander perspectief op de plek vormden. Een grote schoonmaakactie met omwonenden zorgde voor aandacht voor het afvalprobleem in het gebied. Vanuit betrokken inwoners werden sociale structuren gevormd en lokale leiders gekozen. Placemaking activiteiten als een tokkelbaan en een markt lieten zien dat er ook een ándere invulling mogelijk was. In samenwerking met bewoners is uiteindelijk een park ontworpen en aangelegd.

Javier Vergara Petrescu is mede-oprichter van Ciudad Emergente, een non-profit organisatie die zich inzet voor leefbare steden. Ciudad Emergente doet dit met kleinschalige, tijdelijke interventies. Met deze interventies adresseert ze lange termijn doelen. “Stedelijke ontwikkeling gaat vaak langzaam. Het duurt soms wel tien jaar voor een park van idee tot uitvoering is gerealiseerd. Dit zijn processen waarbij mensen niet makkelijk aangehaakt blijven. Met de tijdelijke interventies van Ciudad Emergente zorgen we dat bewoners wél betrokken blijven.”

Deze betrokkenheid is essentieel volgens Vergara om steden een menselijke maat te kunnen geven. “We hebben steden nodig die niet alleen door experts zijn ontworpen, vanuit één perspectief, bijvoorbeeld dat van de auto. We hebben steden voor mensen nodig.” De interventies zijn bedoel om mensen de ervaring te geven dat ze daadwerkelijk invloed kunnen hebben op hun leefomgeving. “Niet zitten wachten tot ‘men’ er iets aan doet; maar actief op lokale schaal aan de slag.” Ciudad Emergente geeft bewoners daarbij niet alleen een eenmalige ervaring, maar de instrumenten om dit vaker te doen, ook na de tijdelijke aanwezigheid van de organisatie.

Deze kleinschalige interventies waarin bewoners worden gemobiliseerd, zijn bedoeld om grotere opgaven te adresseren en overheden en andere relevante partijen te bewegen ook hun rol te pakken in het verbeteren van de stad. “We proberen onze eenmalige activiteiten te vertalen naar nieuwe samenwerkingen en langetermijn beleid.”

Eenvoudige interventies in de publieke ruimte geven bewoners de ervaring, maar ook de vaardigheden en instrumenten om hun leefomgeving te verbeteren

Ciudad Emergente
Javier Vergara Petrescu

De buurt is het domein
waar de impact van
gebundelde krachten
opnieuw wordt ontdekt

Naast een nieuwe publieke ruimte heeft het project geleid tot een langdurige samenwerking tussen lokale overheden, bedrijven en bewoners. Ze hebben een plan voor de stad gemaakt waarin op een integrale manier is vastgelegd hoe de stad de komende 20 jaar verbeterd kan worden.

Grond voor gedeelde waarden

De aanpak van de illegale stortplaats in Antofagasta, de participatieve programma's in de *campamentos* en transformatie van de gevangenis van Valparaíso laten zien hoe collectieve kwaliteiten vorm krijgen in Chileense wijken en buurten. De buurt is het domein waar de impact van gebundelde krachten opnieuw wordt ontdekt. Bewoners spelen een grote rol hierin. Co-creatie wordt ingezet voor collectieve kwaliteiten in een sterk individualistische samenleving. De behoefte aan gedeelde waarden klinkt steeds luider in de Chileense maatschappij.

En niet onopgemerkt; de protesten van de Chileense bevolking hebben de president ertoe aangezet een herziening van de grondwet te overwegen. Chilenen hebben in het najaar van 2020 in een referendum aangegeven dat ze de grondwet gewijzigd willen zien. Het is wellicht een opening; een kans de grondwet uit de tijd van de dictatuur achter te laten en meer ruimte te maken voor gedeelde waarden.

Wat leert Chili ons over co-creatie?

In Chili wordt co-creatie ingezet om binnen de mogelijkheden van het huidige systeem van stedelijke ontwikkeling meer kwaliteit te realiseren voor de minst welvarende bewoners van het land. Dit lukt. Het concept van de halve huizen van Elemental maakt dat inwoners van sloppenwijken op hun vertrouwde plek kunnen blijven en in de loop der tijd meer ruimte aan hun woning kunnen toevoegen. Techo weet van de standaard sociale woningbouw maatwerk te maken, passend bij de lokale weersomstandigheden en leefwijze. En Ciudad Emergente krijgt lokale initiatieven van de grond met blijvende impact op de ontwikkeling van de publieke ruimte.

Tegelijkertijd is hun praktijk meer uitzondering dan regel en is het moeilijk de beoogde verbeteringen voor een grote groep Chilenen toegankelijk te maken. Goede bedoelingen en onvermoeide inzet stranden op zaken die niet zomaar op te lossen zijn. Want wat heb je aan een prachtige woning als de private drinkwatereigenaar geen waterleiding in je straat wil aanleggen? Ana Sugranyes' kritische houding ten aanzien van de werkzaamheden van bureaus als Elemental, Techo en Ciudad Emergente is in dit licht begrijpelijk. Is het slechts optimalisatie van een systeem, zonder het systeem daadwerkelijk te transformeren?

Zowel Elemental, Techo en Ciudad Emergente geven aan met hun ontwerpen en initiatieven niet alleen nu meerwaarde te creëren, maar ook grotere issues te willen adresseren om zo het huidige beleid te veranderen. Maar in de waardering en bescherming van gedeelde waarden en het tegengaan van ongelijkheid bestaat de afgelopen decennia slechts een beperkte formele traditie. Op de geprivatiseerde en individu-gerichte fundamente van de Chileense samenleving is het moeilijk collectief te bouwen.

Villarrica / Rucapillán (Mapuzugun: huis van de geest)

Tegelijkertijd lijkt er op verschillende plekken in het land toch ruimte te ontstaan zaken anders aan te pakken. Er zijn inspirerende voorbeelden van gebundelde krachten, waar vanuit de behoefte van gemeenschappen naar de stad, de wijk en de buurt wordt gekeken.

Een co-creatieve ontwerppraktijk op z’n best, zo leert Chili ons, kan dit momentum voor het bundelen van krachten herkennen, vertalen naar concrete ingrepen, met tastbare impact en een ervaring die voor bewoners smaakt naar meer. Ontwerpers kunnen een gewenste toekomst verbeelden, waarvan bewoners zich in eerste instantie niet konden voorstellen dat deze zou kunnen bestaan. Ontwerpers kunnen methodes bieden waarmee bewoners -blijvende- waarde toe kunnen voegen aan hun leefomgeving.

Om de stad als anti-droom -of bange droom, zoals Willem Smit de woorden van de Chileense dichter Elicura Chihuailaf op de eerste bladzijden van deze uitgave vertaalde- meer en meer gedroomde realiteit te maken.

Elicura Chihuailaf (1952) is een Mapuche Chileense dichter die in het Spaans en in het Mapuzugun schrijft, de taal van de inheemse Mapuche. In zijn werk staat de integriteit en eenheid van alle dingen, zowel mens als natuur, centraal. In 2020 ontving hij als eerste Mapuche schrijver de Chileense nationale literatuurprijs.

Willem Smit (1991) is een Nederlandse dichter wiens werk draait om zingeving en geestdrift, 'op zoek naar de intelligentie van de ziel'. Hij vertaalde het gedicht van Elicura Chihuailaf dat op de eerste pagina's van deze uitgave te vinden is.

De inhoud van deze publicatie kwam tot stand op basis van een literatuurstudie en diverse gesprekken met kenners van de Chileense huisvestings- en architectuurpraktijk. Naast de interviews met Ana Sugranyes, Víctor Oddo (Elemental), Cristian Martínez (Elemental), Cristina Carrio (Techo) en Javier Vergara (Ciudad Emergente) dank ik Luz Maria Vergara d'Alençon (TU Delft), Paola Alfaro d'Alençon (Technische Universität Berlin) en Heleen van Russen Groen (architect en inwoner van Santiago) voor het delen van hun kennis en ervaringen.

Deze studie werd mogelijk met steun van de Marina van Dammebeurs.

Meer lezen:

Greene, M., Rojas, E. (2008). Incremental construction: a strategy to facilitate access to housing, *Environment & Urbanization*, 20(1), 89-108.

Greene, M., Rojas, E. (1995). Reaching the poor: lessons from the Chilean housing experience, *Environment & Urbanization*, 7(2), 89-108.

Hoeven, F. van der, Nijhuis, S. (Eds.) (2019). Housing and Urban Regeneration of Deprived Neighborhoods in Santiago, North-South Perspectives about Collaborative Processes. Delft, Nederland: TU Delft.

Richards, B. (1995). Poverty and Housing in Chile: the Development of a Neo-liberal Welfare State, *Habitat International*, 19(4), 515-527.

Vergara, L.M., Gruis, V., Flier, K. van der (2019). The role of third sector organisations in the management of social condominiums in Chile: the case of Proyecto Propio, *International Journal of Housing Policy*, 19(3), 354-384.

